

Halál, fanatizmus, kis népek szerencsétlensége

RÉSZLETEK A DANTE APRÓDJA CÍMŰ KÖNYVBŐL

Nem vagyok Illyés-szakértő.

Ezt azért bocsátom előre, mert az olvasó nyilván kitalálja, hogy a cím Illyés Gyula *Beatrice apródjai* című írására rímel.

Ehhez azonban — úgy érzem — volna hozzátennivaló. Már az is kérdés, mi az a dantei Beatrice. Talán úgy kellett volna kérdeznem, hogy ki az a Beatrice? Irodalomtudósok vitáznak rajta, igaz-e, hogy Beatrice létező személy volt, egy kilencéves kislány, akit a tízéves Dante megszeretett és imádot.

De mi köze lehetett Illyés Gyulának Dante Beatricéjéhez? Igaz, az ő írásában is szerepel egy leány, akihez az ifjú hőst eszményi vonzódás fűzi, de a mű nem egy ideárról, hanem egy ideáról, nem egy szerelemről, hanem egy eszméért való küzdelemről szól. És nem ez az üdvösségre vezető kalauz Illyés Beatricéje? Mert akár élt hajdan egy Beatrice, akár Dante szülte őt, a név maga is árulkodik. Beatrice a boldogságot hozó, a boldogságot szerző, a boldoggá tevő. (Ráadásul egyházi értelemben a „boldog”-ság a „szent”-ség előszobája.) Nos, ha Illyés — mint már Dante is — ilyen értelemben használhatta Beatrice nevét, használhassam én is ilyen értelemben Dantéét. Alighieri Dante nevét „magyarul” írva és értve. A közvélemény nagy része ugyanis, tapasztalatom szerint, nem tudja, hogy Dante a költőnek nem családneve, hanem éppen úgy keresztnév, mint Beatrice, és az Alighieri nem, mint sokan hiszik, a keresztnéve, hanem éppen a családneve. A Dante név a Durante rövidebb formája, ahogy mondjuk az Izor az Izidornak, Döme a Dömötörnek, a Bartók vagy Bertók a Bertalannak, a Bence a Benedeknek stb., stb. A Durante név jelentése az, hogy állhatatos, szilárd, azonos a magyar Szilárd névvel. Illyésre gondolva számomra éppen olyan beszélő név Dante neve, mint Illyésnek Beatrice. És mint ahogy ő élete végéig igyekezett megőrizni ifjúságának a nép és népe boldogságát követelő eszményét, magam is szeretném el nem felejtetni a költő emberi tisztességének azt a kötelező, elkötelező eszményi szilárdságát, ami Illyés Gyula nevéből számomra sugárzik.

Ennyit a címről.

Nem vagyok Illyés-szakértő, mondtam. Ezért senki se várjon tőlem egy „igazi”, egy „valóságos”, egy „egyedül hiteles” Illyés-portrét. Ennek a megrajzolása — ha ilyen egyáltalán lehetséges — az irodalomtörténet, a magyar művelődéstörténet, de még talán a magyar történetírás dolga is lesz. Én nagyon közelről láttam őt, lehet, hogy majd valaki megállapítja: aki távolabbról nézi a hegyet, jobban látja a körvonalait, mint aki a fái alatt hűsöl. És még valami. Sokan unszoltak és unszolnak ma is, hogy írjam meg Illyésről őrzött emlékeimet. Legutóbbi könyvem egyik jóindulatú bírálója is sürgetett, hogy most aztán már csakugyan meg kell írnom ezt a könyvet. Nagyon nehezen szántam el magam. Az olvasónak meg kell értenie a vállalkozás kockázatát. Dehogy is kockázatát,

a bizonyosságát annak, hogy az írás minél bizalmasabb közelségből ír Illyésről, annál ellenszenvesebbé teszi a könyv íróját. Halott nagyságoknak mindig sok a barátja, a sírból senki sem tud tiltakozni. Nagy fának nagy az árnyéka, sokan hűsölnek alatta olyanok is, akik csak a gyümölcseit lopják, gondozni sosem gondozták. Hány meg hány példáját láttuk csak a magunk évtizedeiben is ennek a — nagyon durván szólva — hullarablásnak. A látszat, egy ilyen sorba állni be, nem csalogató távlat ennek az írásnak az elkövetője számára. Ráadásul Illyés e könyv boldogtalan szerzőjét nem egy írásában barátjának, nemegyszer régi barátjának, sőt testvéri barátjának nevezte; ha én ebben az írásban ennek tükrét adom, elkerülhetem-e a dicsekvés, az öntetszelgés vádját? Nyilvánvalóan nem, így tehát ezt is kellene vállalni. De hát — biztatgatom magam — végül is nem írhatok arról, hogy Illyés Gyula nem kedvelt, nem becsült, mert ez nem igaz. Amellett erről nem is érdemes könyvet írni. Meg aztán mit mondhatok én Illyés Gyuláról, amit a művei nem mondanak el? „Vestigia terrent”, idéződött fel bennem Babrios ókori meséje: a nyomok ijesztők, a sok hasonló kísérlet bukása félelmet kelt. És őszintén szólva most Illyésnek az a többször hangoztatott elve sem bátorított, hogy csak olyasmibe érdemes belefogni, amibe bele is lehet bukni. A kockázatnak ez a daca hajtson, hogy mégis belefogjak? Mindig irigyletem Tertullianust a „credo quia absurdum”-ért, hogy hinni tudott valamiben, amiről tudta, hogy képtelenség. Én meg azért vállaljam, mert — ha már szó-játék, hát legyen szójáték — „creo quia absurdum”, megteszem, mert képtelenség?

Aztán itt az emlékezet dolga. Az emberi emlékezet — ki ne tudná? — meg-lehetősen gyarló. És egyáltalán nem biztos, hogy csupán az időbeli távolsággal vagy az öregedéssel arányosan. Szokták idézni Kosztolányit, aki Krúdyról megjegyezte, hogy megkopott az emlékezete: olyanokra is emlékszik, amik meg sem történtek vele. Az ilyen példáknak se szeri, se száma. Hogy csak a mi jelenünk-ből elevenítsek fel néhányat. Emlékezetes, hogy Déry Tibor visszaemlékezései-nek tévedéseit a Rajk-perrel kapcsolatban dokumentumokkal alátámasztva Vértes György mutatta ki. Ugyanilyen tévedés volt Boldizsár Iván visszaemlékezése egy Kafkával való állítólagos találkozásra. De személyes példákkal is bőven rendelkezem. Ha már Boldizsár Ivánról van szó, legutóbb megírta március 19-ei, a német megszállás napjáról való emlékeit. Ebben megírta azt is, hogy aznap délután velem volt illegális találkozója. Cserbenhagyta az emlékezete. Akkor én még őt nem is ismertem, azt a délutánt én régi, diákkori barátom, a műtörténész, majd régész, író, a várbeli szobrok felfedezőjének, Zolnay Lászlónak akkor Czirok utcai lakásán töltöttem. Egyébként ezt én akkor az Új Magyarországon, éppen Boldizsár Iván lapjában, lapunkban, hiszen én is munkatársa voltam, 1947 márciusában megírtam. De megírta Zolnay László is. (*Hírünk és hamvunk*, 318—319. l.) De hiszen maga Zolnay László is, drága ifjúkori barátom, aki könyvében engem „föltett barátjának”, „legközelebbi baráti köréhez tartozónak” nevez, akinek olyan sokat köszönhettem már illegalitásom idején, a maga könyvében a történész megbízható precizitásával dolgoz fel milliónyi tényt és adatot, de ahol nem dokumentumokra, adatokra, hanem az emlékezetére, vagy éppen nem is akármilyen írói tollára, képzeletére kénytelen támaszkodni, ott ő is éppen úgy kiigazításra szorul. Egy helyen, igaz, Kálmus bátyjára hivatkozva, azt írja, hogy én alapítottam az Ellenállás című illegális lapot. Holott — többször is megírtam — a lapot Boldizsár Iván indította, én csak kisinás voltam mellette. Önállósítani akkor voltam kénytelen magam, mikor a mestert nem éppen jótékony kezek „kiemelték” a műhelyből. Másutt meg, ez már Zolnay László saját közlése, azt írja, hogy Boldizsár Ivánnal együtt csináltuk az Új Magyarországot.

Ez sem a valóság. A lapot Boldizsár Iván szerkesztette, én csak éppen olyan munkatárs voltam, mint a többiek. Ugyanígy téves báró Groedel Mary barátóm lakáscíme, akinél én egy időben laktam, de hiszen ő, Zolnay László nem járt ott: vagy a nevemmel kapcsolatos közlése, és így tovább. De ezek mit sem vonnak le a könyv, még kevésbé Zolnay László emberi, írói, szakmai nagyszerűségéből. Vagy még egy személyes tapasztalat a sok közül. Weöres Sándornak én voltam a dramaturgmunkatársa *A kétfejű fenevad* írásánál. Az Írószövetségben azon a megbeszélésen, amelyen testületileg kértük a darab bemutatásának engedélyezését, Weöres Sándor nem pontosan emlékezett az együttműködésünkre. Nem volt jelentősége, tapintatból nem igazítottam ki, holott ott tartottam a kezemben saját keze írását az akkori időkből, amelyben természetesen ezt a valóságnak megfelelően írta le. Később láttam, hogy a Kortárs 1985. áprilisi számában Széchenyi Ágnes kevésbé volt tapintatos. A Weöres Sándorral való interjú során a költő megállapította, hogy a Válasz szerkesztésében nem vett részt. Széchenyi Ágnes erre elébe tette saját keze írását, szerkesztői jelentéseit, amelyekben vagy negyven költő verseit minősíti és közlésre ajánlja vagy nem ajánlja. Ezeket a példákat sokasítani lehet, talán bármelyikünkről. Természetesen ezek mögött a tévedések mögött lehetnek áltévedések, öngazolási kísérletek is, de a végtelenségig ez a számomra torzításnak tűnő látás rokona lehet annak is, hogy Van Gogh képeknek látta Auvers-Sur Oise-ban a temető mögötti búzaföldeket. Mert mikor én a sírja felől néztem, bizony sárga volt. Illyésnek, ami őt magát illeti, erről pontosan definiált véleménye volt. Egy ízben nagyon határozottan kifejtette, hogy ő az emlékeit íróilag dolgozta fel, és egyáltalán nem tart igényt arra, hogy ezeket minden esetben történelmi hitelességüknek tekintsék, ezért írta meg egy-egy emléket több változatban is.

Mindez okból tehát én lehetőleg nem akartam semmit az emlékezetemre bízni. Amiket felidézek, akkori jegyzeteim alapján teszem, de ahol saját jegyzetemet hiányosnak éreztem (naplót nem vezettem), olyanokkal — ha lehetett, könyvekkel is — konzultáltam, akik ebben segítségemre lehettek. Talán egy példát ennek megértésére.

Illyésnek én itt mindvégig a családnevét írom, holott természetesen én őt: keresztnévén szólítottam. Remélem, ezt az olvasó nem tekinti hivataloskodásnak vagy affektálásnak. Ő maga ezt írta: „Voltak, akik legyuláztak, voltak, akik legyaláztak” (a kettő, szerinte, néha nem is állt olyan messze egymástól). Én természetesen őt nem szeretném sem legyuláznai, sem legyaláznai, én az iránta való tiszteletből fogom mindvégig a vezetéknevén említeni. Nos, hogy rátérjek az eredeti kérdésre: aki Illyést ismerte, megerősítheti, hogy a vele való beszélgetések mindig magasak voltak. Ezt nem úgy kell érteni, hogy ezekben a beszélgetésekben mindig valami komoly, netán ünnepélyes hangnemet vagy nemzetmentő gond honolt. De a leghétköznapibb, legderűsebb, könnyed vagy akár frivol témákban is gondolatok, nem is akármilyen gondolatok cikáztak. És „kótábul beszéljen hozzá az ember”, ahogy Arany Shakespeare tanácsát fordítja, ha hosszú időn át állni akarja ezt a gyönyörűséges en-garde-ot. És az Illyéssel való beszélgetéseink állandóan el is tértek a tárgytól — ahogy majd alighanem ez az írás is —, de a kitérők mindig a témából fakadtak, és oda tértek vissza. E kitérők közben Illyés néha el-elejtett egy mondatot vagy gondolatot, amelynek részletezése nem tartozott oda, de amely első hallásra nemegyszer különösnek vagy elgondolkoztatónak, volt úgy, hogy egyenesen érthetetlennek tűnt. Természetesen ilyenkor nem akartam megszakítani vagy félresiklatni a beszéd tárgyát, ezért félretettem, és később alkalom adótnál rákérdeztem. Ha ezt valami-

képpen elmulasztottam, megmaradt a jegyzetemben. Így maradt meg például egy feljegyzésemben Illyésnek az a mondata, hogy leányuk, Ika — anyakönyvi nevén Mária — már nagylány volt, de nem tudta, hogy annak a versnek, amelyet az iskolában tanulnak, édesapja a szerzője. Nem nagyon értettem, hogyan lehetséges ez, de elmulasztottam, hogy később szóba hozzam. Valahogy úgy képzeltem, hogy az édesanyja puritán nevelésének jegye lehet. Most, hogy e könyv írására készültem, megtaláltam a feljegyzéseim között, megkérdeztem Flóra asszonyt, aki aztán részletes magyarázatot adott rá. Ha már megemlítettem, elmondom az ő magyarázatát. Ika harmadikos vagy negyedikes lehetett. Az iskolában szüleinek adatai úgy szerepeltek, hogy apja hivatalnok (mint ismeretes, Illyés valamikor a Nemzeti Bank tisztviselője volt), anyja tanárnő (ez Flóra asszony hivatalos képesítése). Abban a zűrzavaros időben a tanárok nem tudták, hogy ő Illyés Gyula költő lánya. Illetve később az egyik tanárnő valamit hallott harangozni, hogy van valami ilyen nevű író, aki Illyés Mária apja lehet, és odaadta a kislánynak az *Ég a Tiszát*, hogy dedikáltassa az apjával. Illyés elvitte a könyvet Illés Bélához és aláíratta. Ika egy osztálytársnőjétől tudta meg, hogy az iskolában olvasott verset édesapja írta . . .

*

. . . Engem gyakran, sőt leggyakrabban úgy említenek, mint a magyar drámák színházi pártfogóját. Ehhez a törekvésemhez ifjúsági színházbeli tevékenységem óta igyekeztem mindig hű maradni, de a hatvanas években a legsúlyosabb harcot a külföldi drámák, nevezük nevén, a legigényesebb nyugati drámák színre kerüléséért kellett folytatni. Még itt-ott színházakon belül is. Természetesen nem a művészek ellen. Hanem — például a Vígszínházban — olyan színházvezető ellen, aki mindenáron a hivatalosnak tartott — néha csak annak vélt — álláspont „nem!”-jének érvényesítését tartotta feladatának, sőt létalapjának. A művészek, a rendezők és a színészek természetesen tudták, hogy merrefelé kellene menni, ismerték az ajánlott daraboknak legalább a már le is fordított részét, nem rajtuk múltott, hogy hosszú ideig O'Neill, Tennessee Williams, Dürrenmatt, Camus, Sartre, Anouilh, de néha még Arthur Miller darabjaiért is küzdeni, hogy ne mondjam, verekedni kellett. A „nem!”-re mindig voltak indokolások. O'Neill pesszimista. „Már Hevesi sem tartotta drámáirónak”, írta róla Lenkei. „Most akarnak amerikai drámát játszani, mikor Amerikával így kiéleződött a viszony?” Mikor a viszony éppen megenyhült: „Most kell fokozni az ellenállást, mert megnőtt az ideológiai behatolás veszélye.” *A fizikusok* bemutatásáról: „Nem ideológiai, hanem politikai kifogásunk van a darab ellen. A harmadik atomerőn a közönség Kínát fogja érteni.” Aztán alaposan összevesztünk Kínával, a lapok ontották a Kína-ellenes cikkeket, de *A fizikusok* ettől sem lett színpadképes. Még Arthur Miller *Közjáték Vichyben*jével is baj volt: „Egy osztrák herceg fog minket kitanítani humanizmusról?” És így tovább. Míg végül, ahogy ez törvényszerű, a csata eldőlt, ezeket a darabokat mégiscsak be lehetett mutatni, nem egyszerre, nem egy színházban, de úgy döntöttek, hogy fel kell oldani a feszültséget, amely be nem mutatásuk miatt a színházakban keletkezett.

Az azért persze igaz, hogy a legjelentősebb nyugati darabok és írók színre kerüléséért én nem elsősorban az ő kedvükért küszködtem, hanem sajnáltam a színházak — akármilyen színvonalú — helyben járásra szorulását. Az elzárkózás, a világszínvonaltól való elmaradás nemcsak gazdasági életünket sújtotta. Ezeknek a feladatoknak megoldására színházainknak is nagy szüksége volt. Nem szólva arról, hogy ezek a szerzők Nyugaton maguk is lassan már avultnak szá-

mítottak, nemcsak az új avantgárd, az abszurd, az absztrakt dráma szerzői, Beckették, Arrabal, Adamov, Ionescók, de már saját utódaik is, Albee-ék is csupán elődöknek tekintették őket. És igen, én leginkább a magyar dráma továbblépése érdekében tartottam ezeket a bemutatókat fontosnak. Hogy mire egy újabb hangú magyar dráma megjelenik, a közönséget ne készületlenül találja. És úgy tapasztaltam, éppen emiatt volt a legmakacsabb ellenállás ezekkel a darabokkal szemben, nehogy magyar írók valamiben is példaképnek tekintessék őket.

A hatvanas években azt mondtuk, önbírálatot gyakoroltunk, és kijavítottuk a hibákat. A legsúlyosabbakat, a személyi kultusz legdurvább önkényét, a törvénytelenégeket addigra már igen, de az állami élet sok olyan maradványa élt, amely mint a nem elég mélyre temetett tetem, fertőz. Ma is azt mondjuk, túl vagyunk a hatvanas évek hibáin — amelyekre ilyenkor hajlamosak vagyunk azt mondani, hogy szükségszerűek voltak. Lehet, hogy gyermekbetegségek voltak, de egyáltalán nem szükségszerű, hogy a gyermekek megbetegedjenek. Ami a maradványok leküzdését illeti, ez esetben sem csupán színházi feladat. De feladat. Vörösmarty kétségtelenül nagyobb költő, mint Kisfaludy Károly, de Kisfaludy jobban értette Széchenyit, mint Vörösmarty. „Hova lettünk nemzetem? ... Régi dicsőségnek bátran térj vissza nyomára”, írja Vörösmarty visszafelé nézve. Kisfaludy, akinek „a múlt csak példa legyen most”, előrenéz: „Hát-ra ne lépj, inkább kettőztesd minden erődöt / S egy buzgóbb maradék áldja hideg prodat”. Egy nagyon értelmes KISZ-funkcionárius mondta nekem néhány évvel ezelőtt: „Könnyű volt 1945-ben ifjú kommunistának lenni. Akkor a mozgalomnak lendülete volt, mert folyton a jövőről beszélt, a fiatalok nem voltak konformisták, mikor a párttal tartottak, mert minden törekvés új volt, minden csupa lázadás a régi ellen, a többség még a Kisgazdapárt volt, a tömegek közt még ott voltak a régi világ hívei. Most folyton visszanezünk, csupa jubileumi ünnepség, csupa megemlékezés, régi dicsőség, régi tettek, régi tekintélyek ünneplése. Minket azonban a hatvanas években is — mint ma is — a jövő érdekelt.” Személy szerint engem különösen az bosszantott, hogy mikor értékelték a tevékenységemet, állandóan ketté akarták választani bennem a dramaturg szakembert és a „zoon politikon”-t, a társadalmi lényt. Holott, ha már Arisztotelész terminológiáját használom, azt is látni kellett volna, hogy a kettő elválaszthatatlan. Én nem azért küzdöttem bizonyos értékeknek tartott külföldi darabokért, mert én előrelátó, jó politikus voltam, hanem mert úgy láttam, a színházam jövője érdekében alkalmas, hasznos dramaturgnak kell lennem. Akkoriban egyik nem jelentéktelen pozícióban levő felettesünk — minek kerteljek: a miniszter — nagyon megsértődött, mert azt írtam, hogy mi tulajdonképpen egy vonaton, sőt egy kupéban utazunk, a szocializmus vonatán. De mi a menetiránnyal szemben ülünk, és mindig azt a tájat nézzük, amely felé megyünk, ők meg a menetiránynak háttal, és mindig azt a tájat látják, amelyet elhagytunk. Ma, az az érzésem, annak volna ideje, hogy korszerűbb, gyorsabb járműre üljünk, mondjuk repülőgépre, ahonnan egyszerre és együtt látjuk az egész tájat. És most hadd folytassam Illyést — gondolom kitalálták — nem magyar darabban kapcsolatban.

1963-ban útlevelet kaptam, és eleget tehettem néhány külföldi meghívásnak. Így eljutottam New Yorkba is, ahol egy Circle in the Square elnevezésű Off-Broadway színházban megnéztem Kakoiannisz rendezésében Euripidész *Trójai nőkjét*. Ez a „színházi helyiség” valamikor, mint mondták, valamiféle fogadó vagy kocsmá, mások szerint valamelyik vallási szekta imaháza volt, és most körszínházszerűen játszottak benne. A neve is erre utal: „Kör a négyszögben.”

Az egyébként jókora terem nem négyzet, hanem téglalap alakú volt, a középütt elhelyezkedő játékeret a nézők három oldalról körülülték, amelyik oldalon nem ültek nézők, onnan széles lépcsősor emelkedett magasra, ott jelentek meg a szereplők, és jöttek le a lépcsőn a közönség közé. Megkapó előadás volt, kicsit szégyelltem magam, hogy ezt az Euripidész-drámát csak most fedezem fel, már régen el kellett volna játszani. Hazaérve javasoltam a műsorra tűzését, de nem tudtam érdeklődést kelteni iránta. Néhány hónap múlva aztán megkaptam Párizsban a dráma egy Sartre által modernizált francia változatát. Nagyon megörültem neki. Természetesen Sartre fejében akkor nem általában az a háborúellenesség járt, ami Euripidészében, hanem konkrétan a vietnami háború, ezért írt például görögök helyett mindenütt európaiakat és így tovább; de hiszen a magyar közönség ismeri a drámát, később több magyar színház, sőt a televízió is eljátszotta. Azonnal nekiültem a francia szövegnek, összehasonlítottam az eredeti görög szöveggel, majd a Werfel-féle német feldolgozással, hogy lássam a különbségeket. Aztán lelkesen besiettem a színházba, beszámoltam a tapasztalataimról, és rögtön felajánlottam, hogy fordítónak a két zsenihez itt egy harmadikra lenne szükség, és javasoltam Illyést. Ezúttal több sikerem volt. Várkonyi, Horvai és Radnóti Zsuzsa, aki már akkor gyakornokból dramaturg munkatársammá lépett elő, nagyon megörültek a tervnek. Csak Lenkei húzódozott, hogy Illyés a *Chailot*-t sem vállalta, már régen nem fordít, és egyáltalán jó-e az nekünk, ha Illyéssel fordítatunk. Felhívtam Illyést, nem volt otthon. Flóra asszonynak mondtam el, miről van szó. Illyés, mikor hazaért, visszahívott, kérte a példányt. Másnap átadtam. A következő napon (1965. április 13.) felhívott, hogy szívesen megcsinálná, van is hozzá már néhány gondolata, de gyanakvoan hozzátette, hogy vajon a színház csakugyan előadja-e. Vállaltam a kezességét. Tíz nap múlva felhívott, megállapodtunk találkozóban a Berlinben. Ott már meg is mutatott egy részt a készülő fordításból, de a lényeg a dramaturgiai megbeszélés volt. A szöveggel magával nemigen foglalkoztunk, ahhoz a hozott mustra kevés volt. A fő téma a fordítás dramaturgiai kérdései volt. Illyés felvetette például, hogy Euripidész nagyon bátran, példamutató bátorsággal mondhatta el a magáét a darabban, mert a görögök a Trójában győztes hódítók voltak. Sartre dettó, az ő franciái is hódítók voltak Vietnamban. De mi itt nem vagyunk azok. Nálunk milyen hangsúlyt fog kapni a darab? És ez miféle problémákat vet majd fel? Egyéb kérdései is voltak. Nem értett egyet például Sartre Menelaosz-ábrázolásával, őt (Sartre-t) ebben nyilván az erre vonatkozó rossz francia hagyományok befolyásolták. (Amelyek, én is hozzátehettem, nem azonosak a görög, például a homéroszi felfogással sem.) Aztán a formai kérdések, a nyelv. Elkezdődött a beszélgetés a drámai nyelvről, annak magyar hagyományairól, de ezek most még inkább csak felvetődtek, elmélyülni csak a későbbi együttműködés során mélyültek el. Én természetesen ismertem Illyés költői munkásságát, de ha jól akartam végezni a dolgom, jól kellett ismernem drámafordítói munkásságát is. Ennek pár perc múlva hasznát is vettem. Egy fordulatában utalt az én fővárosi, „kültelki” munkás származásomra. Nem tudom, kitől, honnan tudta, de ennek valahogyan későbbben is mindig örült, és mindig sokat kérdezetett efelől, elsősorban gyermekkori emlékeimről. Ez azonban most is először került szóba, szerénykedve fitogtattam hát Illyés-ismeretemet, idéztem híres disztichonját: „Azt, hogy a nép fia vagy, igazolnod, sejh ma nem azzal / Kellene: honnan jössz, — azzal ecsém: hova mész!” De fordításról lévén szó, belém bújt a kisördög, és azt is meg akartam mutatni, hogy mint fordítót is jól ismerem. És idéztem a disztichon eredeti forrását — Illyés fordításában. Beaumarchais *Figaró házasságában* mondja ugyanis Figarónak az anyja: „Ne regarde pas d’ou tu viens, vois ou, tu

vas; cela seul importe a chacun." Illyés fordításában: „Ne azt nézd, honnan jössz, hanem azt, hova mész! Ez vizsgáztat mindenkit.” Ne lepődjön meg az olvasó, ha nem ismeri a *Figaró házasságából* ezt a mondatot, mert ez a darabnak egy olyan részletében van, amelyet színpadon soha — Franciaországban sem — játszanak, de minden teljes francia kiadásban szerepel, és Illyés lefordította a teljeset, megjelölve természetesen, hogy ezt a jelenetet színpadon sohasem játszószák. Csak mikor kimondtam, ijedtem meg, hogy tapintatlan voltam, de rosszul ítélt meg Illyést. Szinte felcsillant a szeme, örömmel mosolygott, hogy egyre inkább olyan művészt ismer meg bennem, akit nem afféle színházi emberként csak a színpadi szöveg érdekel. Sajnos azonban a beszélgetés megszakadt, mert felfedeztek bennünket írók, odasiettek asztalunkhoz, Boross Elemér, Hubay Miklós, Hollós Korvin Lajos és még egy-két író, akikre csak bizonytalanul tudok emlékezni, ezért nem mondom a nevüket. Nekem dolgom volt, elkészöntem. Illyés kezét nyújtott, hogy a nyáron Tihanyban lesz, ott fejezi be a fordítást, és majd értesít.

A egyszerű fordítás — itt-ott átdolgozás — elbűvölt. Mondatról mondatra, úgyszólván betűről betűre elvégeztem a kötelező elemzést, amelyhez hozzátartozott természetesen az eredeti szöveggel (szövegekkel) való összevetés, a szituációkkal, a jellemekkel való kifejezésbeli megjelenítés vizsgálata, és a sajátos nyelvi problémák. Az elemzés eredményét, ahol szükségét éreztem, javaslataimat levélben elküldtem Tihanyba. Illyés azonnal válaszolt, arra kért, hogy a fordítás megbeszélésére menjek le hozzájuk. Megvallom őszintén, nagyon féltem. Nyelvünk legnagyobb művészeivel szemben kell helytállnom a megjegyzéseimért, egész biztos, hogy mint annyiszor, el fogom rontani a dolgomat, mert képtelen vagyok a tekintély kedvéért lemondani arról, amit helyesnek hiszek. Most is csak érveknek fogok engedni, dacoskodtam magamban az úton. Illyésék lefegyverző kedvességgel fogadtak, és nemcsak hogy nem egy megbántódott Illyést találtam, hanem első szava az volt, mennyire örül, ha végre egyszer valaki elmélyül a fordítói munkájában, észreveszi a fordítói gondolatot, és figyelmeztet rá, ha valahol eltévedt. Eddig — mondta —, ha ő a kiadónak leadott egy fordítást, azt szentírásként kezelték, úgy adták nyomdába, hogy ha később maga rájött, hogy valahol hibázott, neki magának kellett kijavítania. Ha szerencséje volt, a korrektúrában, ha nem, egy új kiadásban. Ezért már előre élvezte a jó munkát, ami most ránk vár. Valójában nem kis megkönnyebbülést éreztem, hanem valami mélységes tiszteletet az igazi nagyság iránt.

Egy másik könyvemben már írtam azokról a tapasztalataimról, hogy hogyan viszonyul a jelentős, és hogyan a kevésbé jelentős vagy jelentéktelen író a saját hibáihoz vagy a munkája iránt támasztott igényhez. Nem kívánom itt megismételni, de előre is tudom, elkerülhetetlen lesz, hogy a továbbiakban itt vagy ott esetleg olyat is érintsek, amit egyszer másutt valahol futólag vagy akár részletesebben már szóvá tettem. Ezzel kapcsolatban hadd idézzek fel egy „vitatát”, amelynek során Illyés alaposan kioktatott. A szokásos beszélgetés közben egyszer kifejtettem egy gondolatot, amit ő közhasznúnak tartott. „Írd meg”, mondta. Én húzódoztam (mint valahogy az írástól mindig), és utaltam arra, hogy a kérdés egy aspektusát már egyik írásomban érintettem, nem akarom ismételni magam. Illyés egy kicsit hallgatott, aztán megcsóválta a fejét: „Micsoda gög!”, mondta. „Te azt hiszed, hogy a te írásodat Magyarországon minden ember elolvassa, és aki elolvasta, az minden mellékmondatodra emlékszik? Egyébként is vannak gondolatok, amelyeket újra és újra ismételni kell, meg kell ragadni az alkalmat, hogy ismételni lehessen, míg bele nem megy az emberek fejébe.” Majd még egy érvvel állt elő. Emlékeztetett rá, hogy több olyan gondolatot ol-

vasott már mások tollából, amelyeket először az én valamelyik írásomban ismert meg. „Ezek írói, folytatta, jobban tudják nálad, hogy az emberek nem olvasnak mindent, és el is felejtik, amiket olvasnak. Ezért merik saját nevükben megismételni. De emiatt nem szabad megbántódni, örülni kell annak, hogy az ember gondolatai a közgondolkodás részévé válnak.”

Nos, a szíves fogadtatás után felköltöztünk a ház mögött levő kertbe, ott a kőasztalos lugasnál letelepedtünk, és hozzákezdtünk a szöveg olvasásához. Gyönyörűség munka volt, legalábbis számomra, kiderült, hol nem értettem jól Illyés szándékát, hol jobb Euripidész kifejezése, mint a francia változaté, hol volna szükség a magyar szövegben keményebb fogalmazásra stb. Közben előkerültek tisztázásra szoruló nyelvi, sőt nyelvészeti kérdések, irodalmi, művelődési, társadalmi témák, ahogyan a dráma tárgya az abból születő érdeklődés, Illyés különösen széles körű kíváncsisága diktálta. Mikor végeztünk, megköszönte a segítséget, kezembe nyomott valamiféle, ha jól emlékszem, ácsceruzát, hogy másszak fel a mestergerendához, írjam fel a nevemet. Odafönt, meglepetésemre, egy igen előkelő „vendégkönyvet” találtam, világnagyságok aláírásai közé kellett odairni az enyémet. Utána megebédeltünk, és jó érzéssel indultam haza. Reggel Tihanyba menet — most már bevallom — még bizonyos lelkiismeret-furdalásom volt. Aznap temették Osváth Bélát, Darvas József felfedezettjét, a Nemzeti Színház dramaturgját, akinek jelentős művelődéspolitikai pályafutást jósoltak. Előző nap a Színházművészeti Szövetség felkért, hogy a temetésen a Szövetség nevében én mondjam a gyászbeszédet. Valamelyikről le kellett mondanom. Vagy arról, hogy Osváth Bélának, kolléga is volt, megadjam a végtisztességet, vagy arról, hogy Illyéssel először együtt munkálkodhassam egy fordításon. Mindkettő mellett és ellen is voltak érveim. A temetői gyászbeszéd ellen szólt, hogy nem szeretek szerepelni; ha kellett, nem tértem ugyan ki előle, de egész életemben kerültem a nyilvánosságot. Tihany ellen szólt, hogy félttem a találkozástól: ha nem tudok a megjegyzéseimért helytállni, megbukom Illyés szemében, és engem mindig csak a hozzáértők véleménye érdekelt, egyéb, akár valódi, akár mondva csinált tekintélyeké nem. A temetés mellett szólt, hogy megismételhetetlen. Ha Illyést lemondom, még ha megbántódik is, talán nem zárkózik el egy másik időpont elől. A temetés elmulasztása végleges. Tihany mellett szólt, hogy végül is szegény Osváth Bélának már olyan mindegy, ki ágál ott a koporsója fölött, az egész csupán egy szertartás, életbeli következménye nincs, és — tudom, durván, önzőn fejeztem ki magam — számomra sincs semmi haszna. Az Illyéssel való munka fontos gyakorlati tevékenység, a színház és irodalom érdekét érinti, és én magam is nagyon sokat akarok tanulni belőle. Azt szoktam mondani az íróknak, hogy minden embernek van értékfilozófiája, ha nem is tud róla. A nagyobb értékekért, amelyek száma kisebb, hajlandók vagyunk feláldozni a nagyobb számú, számunkra kisebb értékeket. Nos, úgy látszik, én nagyobb értékűnek találtam az Illyéssel való munkát, mert végül is azt választottam. Igaz, nem bizonyos lelkiismeret-furdalás nélkül, de nem bántam meg. Ma is úgy látom, jól döntöttem. És Illyés? Mi lehetett az ő benyomása? Jóval később, 1979-ben a Tiszatájban egy hosszú interjúban erről azt mondta, hogy ennek a munkának során tapasztalta meg, mennyire összeillik a gondolkodásunk, mint egy „engrenage” (francia szót mondott), mint egy fogaskerék-szerkezet, amely egymásba illeszkedik és egymást hajtja. Lehet erre nem büszkének lenni?...

... Nem önéletrajzot írok. Nem foglalkozom a pécsi munkámmal, sem azzal, hogy Nógrádinak mennyi baja volt miattam, mert a pécsi vezetés akkor — a ko-

rábi fővárosi értesülései hatására — engem tartott az ő rossz szellemének. Néhány hónap múlva azonban Nógrádi előállt egy gondolattal, ami nem túlzás, bizonyos értelemben színháztörténeti jelentőségűvé vált. Azt kérdezte tőlem, nem tarthatnánk-e egy eredeti új magyar bemutatót. Ebben a gondolatban lát-szatra nem volt semmi eredeti és semmi új. Vidéki színházak — köztük a pécsi is — eddig is tartottak eredeti új magyar bemutatókat. Ez igaz, de vidéki színház eredeti új magyar bemutatót csak úgy tudott tartani, hogy vagy a szerzőnek volt olyan kicsi az irodalmi rangja, hogy fővárosi színház nem játszotta, vagy ha olyan rangos volt a szerző, hogy fővárosi színház is vállalta volna, de a darabja a fővárosi színháznak már nem kellett. Ilyen alapon került Pécsre bemutatóra például Vészi Endre darabja. Nógrádi javaslata most az volt, nem tudnánk-e olyan bemutatót tartani, amelynél a szerzőt is, a darabot is vállalnák fővárosi színházak is.

Mikor én aláírtam a pécsi szerződést, magától értetődően nem arra gondoltam, hogy én most elzárom a fiókomba a dramaturgiai világnézetemet, színházi törekvésemet. Az is befolyásolt, hogy talán megpróbálhatok valamit megvalósítani abból, aminek megvalósításához a Vigszínházban nem volt meg minden feltétel. Főleg az azonban ezt a szándékot túlságosan hangsúlyozni, akkor sem tudtam volna másképp végezni a dolgomat, ha nem ez lett volna a szándékom. Eredeti műsor felé ösztönöztem a pécsi színházat, nem az eredetiség kedvéért, hanem hogy olyan szerzőket és olyan darabokat szólaltathassak meg, amelyek hiánya nem tesz jót sem a pécsi színháznak, sem semmilyen magyar színháznak. Mert — ezt nem tekintettem mellékesnek — Pécsen én a pécsi színházban akartam gondolkodni. A legtöbb vidéki színház — ma is — fővárosi rangra törekszik. Van, amelyiknek sikerül, van, amelyiknek nem. De még aki-nak sikerül — mint ahogy az akkori pécsi színháznak sikerült — csak úgy ér-hette el, ha nem a fővárosra kacsingat, hanem a saját közönségére épít. Magam pedig csak ott és úgy érzem jól magam, ahol feladat, megoldásra érdemes lecke van. Nógrádi javaslata ebbe talált bele. És most egy szót Illyésről ezekben az időkben.

Illyéssel nem csupán azért találkoztam ritkábban, mert ő — mint én is — sokat járt külföldön. Szerettem volna darabot kérni tőle. Abból, amit a Vigszínházban mondott, hogy szívesen eljönne egy darabírássra a velem való együttműködés kedvéért, láttam, hogy egy ilyen felkérésnek eleget is tenne. Hadd tegyem még hozzá, hogy Várkonyit is nagyon becsülte, és a *Trójai nők* bemutatása után úgy láttam, örülne egy ilyen hármas együttműködésnek. Várkonyi rendezői gondolkodásával kapcsolatos véleménye csak a *Tiszták* későbbi vigszínházi bemutatója után változott. Vigszínházi igazgatónk azonban — mint említettem — nem volt hajlandó Illyést vállalni, mivelhogy szerinte „rosszul fekszik”. Ezek után a Vigszínháznak én nem kérhettem darabot, saját színházam pedig nem volt. Az eddigi együttműködést, ahol is más színházban színre kerülő darabjairól volt szó, természetesen Illyés kérte. De azóta, úgy látszott, nem ír darabot. Illyés azonban nem is tudta, hogy én megváltam a Vigszínházról. Hónapokkal azután, hogy eljöttem a Vigszínházról, Horvai meglátott a Berlinben, és odaült hozzám beszélgetni. Egyszer csak bejött Illyés. Azonnal felénk indult, üdvözölt, és megkérdezte, nem zavarja-e a munkánkat, megihatja-e az asztalunknál a kávéját. Mikor megitta, elköszönt és elment. Később csodálkozva mondta: ő akkor azt hitte, hogy én még a Vigszínháznál vagyok, és valami közös munkán dolgozunk Horvaival.

Most gyökerében megváltozott a helyzet. Most van színházam, van igazgatóm, aki nem tilt, hanem egyenesen felszólít, és szabad kezet ad. Mikor Nógrádi

kívánságát meghallgattam, azonnal Illyésre gondoltam. Két okból. Az első okot fölösleges is mondani: költői, drámaírói rangja nem kíván kommentárt. A másik ok igen. Többféle dicséretet kaptam már írótól is, színháziaktól is dramaturgi munkám hatékonyságáról, de van egy olyan különös dramaturgiai gyengeségem, amely számomra mind a mai napig megmagyarázhatatlan, és amelyről nem beszél senki — csak én. Elképesztően tehetségtelen vagyok írók felkérésében. Hosszú névsorát tudnám felsorolni azoknak a kitűnő íróknak, akikkel örömmel dolgoztam volna, akiket fel is kértem, de nem lett belőle együttműködés. Ezért aztán kénytelen voltam írók felkérését olyanokra bízni, akik ehhez nálam jobban értettek. Szerencsére mind a három színházban, ahol dolgoztam, voltak ilyenek. Az Ifjúsági Színházban Siklós Olga, a Vigben Kazimir és Várkonyi, Pécssett Nógrádi és Sík Ferenc. Az írók szeretik azt hangoztatni, hogy őket a színház rábeszéli a darabírásra (Illyés is ezek közé tartozott), volt olyan, aki külön hangsúlyozta, hogy én beszélem rá (Illyés is). Ez, azt hiszem, két forrásból táplálkozik. Az egyik, hogy nálunk valamikor a költőnek — feudális ország voltunk — nem illett a színházzal jóban lenni, ez olyan volt, mintha felesége mellett szeretőt tartana, akivel ugyan jól érezheti magát, de nem illik vele nyilvánosan mutatkozni. A másik, hogy az író ezzel mintegy emeli a saját ázsióját: ő olyan kapós, hogy ennyire kérlelik. Lehetséges egy harmadik ok is, egyszerűen hagyomány, már-már kötelező szokás, ami talán valamiféle szerénységből is táplálkozik. A francia színházban régebben darabja bemutatóján szerző nem jelenhetett meg nyilvánosan. Nemcsak a függöny előtt nem hajolhatott meg, a páholyban, a közönség között sem illett mutatkozni (érdeklődésekre egyesek azt válaszolták, azért, hogy ne kényszerítse a kritikusokat, barátokat esetleges őszintétlen bókokra). Nálunk talán azért is hangoztatják egyes írók, hogy őket rábeszélték, hogy ne tűnjenek tolakodónak, akik költői rangjuk súlyával ráerőltetik magukat egy színházra. Másodszor tehát azért gondoltam rögtön Illyésre, mert úgy éreztem, így kisebb a veszélye annak, hogy a felkérést elügyetlenkedem, hiszen már bejelentette, hogy szívesen dolgozna velem. Aggályom azért maradt. Más a Vigszínház, a főváros, országosan ismert kiváló színészek és Várkonyi, a kapitány. A vidéki bemutatónak nincs irodalmi rangja, a művészek országosan többnyire ismeretlenek. És ekkor 1969. március 14-én segítségemre érkezett a véletlen.

Tavaszkodott, az idő kezdett szépülni, szívesen dolgoztam, és tartottam a megbeszéléseket is a Lukács uszodával szemben a Malomtó eszpresszóban. Azon a délelőttön is folyó ügyeinket tárgyaltuk Dobai Vilmostal, a pécsi főrendezővel. Éppen befejeztük a hivatalos ügyeket, mikor az ajtóban megjelent Illyés. Akkoriban még rendszeresen lejárt a Lukácsba, és haza is gyalog ment fel a József-hegyi utcába. Mikor biztosítottuk, hogy nem zavar, leült, és rendelt egy kávét.

— Hogy vagy? — kérdeztem tőle szellemesen.

— Hogy lennék? Meg kell halni.

— Kell? Ezt honnan veszed?

— Te nem hiszel a halálban?

— Én nem. Én csupán élőt ismerek.

— De mindenki meghal. Eddig még mindenki meghalt.

— Eddig. De mennyi minden van, ami eddig így volt, ma meg már nem úgy van...

— Irigyellek, hogy ilyen könnyen, tréfálkozva tudsz beszélni a halálról.

— Ugyan már. Csak nem kívánod, hogy komolyan vegyem egy költő sirálmait a halálról. A költő ebből él. Ismerek egy költőt, aki 1952-ben ötvenedik születésnapján írt egy bánatos, szép verset a közeli halálról, amiért az állami

kultúrpolitika akkori feje a Szabad Népből meg is dáázta, hogy pesszimista. — Illyés mosolygott, természetesen tudta, ki a költő. — Az illető költő azzal védekezett, hogy a parasztlányok is szeretik jól kiénekelni a szomorú hangulatukat, attól megkönnyebbülnek. A költő most hatvanhét éves. De természetesen fogok én tőle a hetvenedik meg a nyolcvanadik születésnapján is olvasni hasonló remek verset, hogy már jön érte a Kháron ladikja. Ez a halál a költőnek éppen olyan jó üzlet, mint a sírásónak vagy a kőfaragónak. Ezt vegyem én komolyan? Elvezem!

Akkor persze én mit sem tudtam Illyést kamaszkora óta gyötrő tavaszi halálfélelméről, később Flóra asszonytól hallottam róla először. Mikor aztán egy ízben Illyés szóba hozta, hozzátette, hogy tavaszoként Veres Péter is ugyanerre panaszkodott.

Napok óta törtem a fejem, milyen formát találjak, hogy darabírára kérem. Most, mikor megitta a kávéját, önmagam számára is teljesen váratlanul, mintegy rövidzárlat-cselekvésként egyszer csak megkérdeztem: „Nem volna kedved nekünk darabot írni?” Kis csönd lett. Suta kérdésemtől mintha meglepődött volna. „Ha lesz valami témám, majd jelentkezem”, válaszolta. Azzal felállt, és átült egy másik asztalhoz. „Na ezt jól elintéztem”, káromkodtam magamban. Illyés kabátja külső zsebéből kitett maga elé egy kis méretre vagdalt kéziratpapírt, valamelyik nyilván már kinyomtatott kéziratának üres hátlapját, felső zsebéből kihúzott egy rövid ceruzacsonkot, amely egy üres nádszáldarabbal volt meghosszabbítva, a nád másik végébe pedig egy radírdarabka volt begyömészölve, és írni kezdett. Valószínűleg verset. Mi Dobaival még néhány percet beszélgettünk. Aztán felálltunk, és indulni készültünk. Ekkor Illyés is felállt, és odalépett hozzánk. „Tudod, kik voltak a katárok?” kérdezte. „Tudom”, feleltem, és elmondtam, amit tudtam róluk, hogy egy délfrancia keresztény szekta volt a középkorban, rokon a bogumilokkal, a manicheizmussal és más kisázsiai, földközi-tengeri eretnekekkel, és hogy a francia lovagok kegyetlenül felszámolták őket. Nem tudom, miért, de meglepődött. „Honnan ismered őket?” Nem tudtam megmondani. „Honnan tudom, ki volt Naszreddin Hodzsa, honnan tudom, ki volt Orbán Balázs vagy Patyomkin?” Egy pillanat szünet után azt kérdezte: „Nem jönnél el most velem hozzánk?” Elköszöntem Dobaitól, beültünk az én Fiat millecinquecentómba, és felmentünk a József-hegyi utcába. Az úton azon törtem a fejem, miért érdekelhetik Illyést a katárok. Talán mert a halált emlegette, felidéződött bennem a katárok unicornis-legendája, a Barlám és Jozafát, amelyet mi ugyan egyházi feldolgozásában ismerünk, de amely eredetileg manicheus elbeszélés, ahol is Barlám helyett maga Manes szerepel, aki megtéríti Avenis királyt. De miért érdekli Illyést most a valamikor tán a XVI. század végén magyarított Barlám és Jozafát? Illyést nem ez érdekelte.

Utólag persze könnyű lenne „kitalálnom”, hogy Illyést nem a Legenda Aurea magyar átírása foglalkoztatta, egész munkássága sugallhatta volna, hogy érdeklődése nem irodalomtörténeti, nem is szólva az 1968-as történelmi helyzetéről. De akkor kérdéseimre, hogy miért érdekli a téma, azt sem árulta el, hogy már egy ideje foglalkoztatják az albigenek (a katárok neve egyik fő helyükről, Albi városáról), sőt már bele is fogott, hogy drámát írjon róluk, de nem boldogult vele. (Később ezeket a verses töredékeket meg is jelentette.) Csak annyit kért, hogy ad nekem néhány francia könyvet, olvassam el őket, aztán ülünk össze, és beszélgessünk róla. Elvittem a három könyvet: az egyik Belperroné volt, a katárok elleni háborúról, a másik egy gyűjtemény katár dokumentumokból (nem sok maradt, leverésük után a franciák a legtöbbjét elégették), fő-

leg az inkvizíció előtt tett vallomásaikról, a harmadik könyv szerzőjére nem emlékszem.

Tíz nap múlva felhívtam Illyést, hogy elolvastam a kapott könyveket, sőt az én könyveim között is találtam az albigensekkel foglalkozókat. Kért, hogy keressem fel. Másnap visszavitettem a könyveket. Hozzáfűztem, hogy egyáltalán nem tetszettek a francia történészek könyvei. Ezek a győztes hódítók, a népirtók beszámolóí. Ezek úgy ábrázolják az eretnek katárokat, ahogy az inkvizíció lefestette őket, primitív, babonás, kártékony népségnek, amellyel a magasabb rendű franciák illően elbántak, még az irtmagjukat is kiirtották. Ez az én szememben olyan, mintha — hogy más példát ne mondjak — Lengyelország 1939-es lerohanását egy német náci történész írná meg. Illyés bólintott: ő is így gondolja. Ő a katárok történelmi tragédiáját akarja megírni. Ennek bizonyítására — meglepetésemre — elővett egy írást, és felolvasta a megírandó darab első jelenetét. Ez azonban nem volt egyéb, mint afféle hitvita a katárok igazáról, de nem volt hozzá semmiféle drámai helyzet. Rögtön meg is mondtam, hogy én ehhez nem tudok hozzászólni, fogalmam sincs róla, miről fog szólni a darab, és kik ezek a szereplők. Mindenesetre magammal hoztam Simone Weilnek egy 1940-ben kelt írását, amely egész másképpen látja ezt a XII. századbéli mozgalmat, nem úgy, mint a francia történetírók. Illyés azonban ismerte az írást, és ő — mondta — éppen ebben a szellemben akarja megírni a darabot. És éppen az az aggálya, ezért először éppen arról akar velem konzultálni, hogy elképzelhető-e ma egy ilyen darab színrevitele.

Illyés aggályához tudni kell, hogy közvetlenül az 1968-as prágai események után voltunk, és az 1967-es ötnapos arab—izraeli háború is még nagyon közel volt. Márpedig a beszélgetés további során nyilvánvalóvá lett, hogy Illyés szemléletében a katárok sorsa azoknak a kis népeknek tragédiája, amelyek nagyhatalmak árnyékában hasztalan küzdenek önmaguk és a maguk teremtette értékek fennmaradásaért, mert a szomszédjukban élő ambiciózus nagyhatalmak eltiporják őket. Legieljebb, fűzte hozzá Illyés, a világ egy része kitöröl egy könnycseppet a szemébol, aztán megy minden tovább. Mert Klio, a történelemnek ez a iotyója, még meg is dicséri a hódítót, hiszen Darwin még tudományosan igazolja is a hatalom és erőszak jogát, a magát megmenteni nem képes gyöngye felett. Ebben, majd a további beszélgetésekben még valami kezdett bennem derengeni. Mikor felkértem Illyést a *Trójai nők* lefordítására, és ő elolvastán a dramát, noha akkor már évek óta nem vállalt ilyen fordításokat, ezt elvállalta, azzal hizelegtem magamnak, hogy ez az irántam való jóindulat gesztusa, vagy talán beváltása annak a szavának, hogy a *Kegyencben* és a *Különben* kapott segítségért bármikor viszonzásra kész. Most érezni kezdtem, hogy aligha csupán arról lehetett szó. Euripidész drámája ugyanígy a hódító győztesek gyalázataról szól, a győztesekéről, akik elpusztítják a náruk gyengébb, de talán jóval értékesebb veszteseket, akiknek éppen ezért még értékeik emlékét, tempomaikat, írásaikat is megsemmisítik, nenogy árulkodjanak az elpusztítottak magasrendűségéről, a győztesek barbárságáról. A görögökéről vagy a franciákéről. És csak most kezdek arra gondolni, nem adott-e épp a *Trójai nők* bizonyos távoli osztonzést az albigensek sorsának megírásához. De ez akkor nem jutott eszembe, és soha nem is került szóba. Az azonban többször, elsősorban éppen a *Trójai nők* kapcsolatban, hogy az antik Hellasz drámaköltője megírhatta a trójai nők igazat vezetői nemzeti gogjével szemben, legfeljebb nem nyert pálmát érte, nem az ő darabját mutatták be az ünnepen — de próbálja csak egy mai drámaköltő egy mai tirannus hazájában hódításuk gyalázatait említeni.

Azt hiszem, ezek után fölösleges aláhúzni, hogy a témaválasztásban Illyést nem a trójaiak, nem a csehek vagy az izraeliek, még csak nem is az albigensek érdekelték, hanem a magyarság léte, a magyarság történelmi múltja és jövője, a magyar nép értékeinek fennmaradása és fejlődésének lehetősége. Ezt nevetéses volna eltagadni vagy megkerülni. De Illyés attól tartott, hogy az adott időpont olyan képzettársításokat fog kiváltani, amelyek miatt a darab színre kerülése vagy akár kiadása (ami nálunk valamivel könnyebb) nem remélhető. Közé hely a dramaturg tevékenységét a bábáéhoz hasonlítani: segíti világra hozni a megszületni kíváncsozó magzatot. Én magától értetődően vállaltam a dramaturgi tevékenységnek ezt az elemét is, és ha egy íróból nagyon kikíváncsozott egy egészséges drámai gondolat, soha semmiféle okkal vagy ürüggyel nem próbáltam lebeszélni róla. Micsoda baba az, aki elvetélni segít egy csecsemőt, csak azért, mert most a szülők szegények, vagy az országban éppen háború van. Úgy éreztem, nem azzal teszek szolgálatot irodalmunknak, színházunknak, ha segíték Illyésnek elvetélni a magzatot, hanem ha világra segítem. Habozás nélkül arra biztattam, hogy ilyen gonddal ne gondoljon, nemcsak a könyveknek, a drámáknak is megvan a maguk sorsa, először meg kell írni őket, aztán jöhet a következő gond, hogy mi legyen velük.

Már eddig is elárultam, hogy mindez nem ebben az egy beszélgetésben, hanem a következő beszélgetések során bomlott ki.

Itt azonban el kell mondanom valamit, amiről ugyan már több írásban megemlékeztem, de ami Illyéshez fűződő dramaturgi kapcsolatomnak, sőt egész későbbi dramaturgi munkámnak olyan lényeges kérdésévé vált, hogy lehetetlen itt elhallgatni. A módszerről van szó.

Németh László *Kísérleti dramaturgiájában* talákoztam Naplójának beszámolójával *A két Bolyai* színre kerüléséről. Dermedten olvastam azt az inkvizíciót, amelynek tortúráin az író a bemutatóig keresztülment. Először a jóindulatúnak és hozzáértőnek jellemzett dramaturg, majd a rendező megjegyzései a darabhoz, amelyek mind különféle igazításokat javasolnak. És az író igazít. „Okos ember könnyen el tudja hitetni, hogy itt jó lesz igazítani. Igazítunk, s a ruhán másutt vetődik ránc; ha sokat igazítunk, az egész összeráncolódik.” Ez volt pedig Németh László szerint a kisebb veszély, következtek azok a rábeszélések, amelyek a műnek vagy egyes részleteinek más értelmet adtak. Az író elfogadja, mert azt hiszi, igazuk van, de végig érzi, hogy ő nem ezt akarta megírni. A változtatások azonban csak most kezdődnek. Előbb a negyedik felvonáson, aztán az elsőn, aztán mikor azt hiszi, készen van, újra és újra. A második olvasópróba után megint a harmadik és negyedik felvonáson kell átírásokat végezni, majd egyheti próba után újabb átdolgozások következnek. Ezt is elvégzi, aztán elszökik a Balatonra. Hiába. Már a bemutató plakátjai az utcán vannak, mikor autót küldenek érte: újabb átírások, az egyik szereplőt, aki már ki van nyomtatva a plakáton, ki kell hagyni. Bár mindez nem az én volt színházamban történt, riadtan ismertem rá, hogy lényegében ez volt nálunk is a megszokott módszer. Ha talán kevésbé szuggesztív ecsettel, kevésbé érzékeny lélekkel, de a mi íróink is ugyanezt a képet festhették volna a mi hétköznapi gyakorlatunkról. Én magam az írónak ezt a megkínóztatását szóvá tettem már 1955-ben, de most láttam, nem elég önkritikusan. Ezek a követelések az íróval szemben ugyanis nem csupán bizonyos társadalmi, politikai elvárások jegyében hangzanak el, de bizonyos dramaturgiai és színpadi törvények nevében is. „A másik szereplő nélkül ezt a jelenetet a néző nem fogadja el.” „A képek közti szünet kioltja a feszültséget.” „Az összecsapást ki kell élezni.” Ilyenféle és hasonló dramaturgiai

közhelyek nevében az író átír és átír, és közben állandóan azt érzi, hogy már nem az igazat írja, és csak elvétve akad olyan megjegyzés, amellyel egyetért, de már abban sem biztos. És még az esetleges tapsok sem édesítik meg a keserűségét, amely ekkor már nem pszichológiai, hanem írói lelkiismeretének nyugtalansága.

Ezért 1979-ben a következőkben számoltam be a *Tiszták* dramaturgiai munkájának kezdetéről:

Az első dráma, amelynél kezdettől végig — immár hivatalból — Illyés Gyula mellett dramaturgiai tanácsadóként dolgoztam, a *Tiszták* volt. Illyést ekkor meglepte, hogy én ahelyett, hogy szerkezeti vagy szerkesztési kérdésekről tárgyaltam volna, hosszú beszélgetéseket kezdtem a darab bölcséleti, történet-filozófiai alapjairól, társadalmi mondanivalójáról, történelmi háttéréről, majd azokról a szereplőkről, akiknek az ő terve szerint ezt a mondanivalót a drámában hordozniuk kell. Sürgetett is eleinte Illyés, hogy jó, jó, de hogy lesz ebből darab? Később már természetessé lett, hogy a darabot ezek a beszélgetések alappozzák meg, ezek diktálják a szereplőket, a helyzeteket, a szerkezetet, a technikát. Ezekben a beszélgetésekben szükségeltetik leginkább franciás világosság, angolos életközelség és magyaros szenvedély. Ezeknek a beszélgetéseknek a funkcióját Illyés később úgy jellemezte, hogy ezek nélkül a drámai gondolatok olyanok, mint a lőpor az asztalon, ha meggyújtják, egyszerűen elég, de ha alkalmas ágyút készítenek hozzá, és abban gyújtják meg, robban, és várat lehet vívni vele. Ezért tapasztalatom szerint ezeket a beszélgetéseket nem szabad elsietni, mert megbosszulja magát.

Tehát így kezdődött. Előbb magukról az albigensekről beszélünk, történelmi helyükről, viszonyaikról, sorsukról. Aztán mai jelentésükről, majd drámai helyzetükről. Mikor már világos volt, miről akar Illyés írni, óhatatlanul következett a kérdés, hogy kiről? Kikről? Kik fogják hordozni a drámát? Magamban eldöntöttem, hogy a dráma főhőse az lesz, akinek a nevét először kimondja. Ez Perella volt, Montségur várura, azé a Montséguré, amely a katórok utolsó menedéke volt. Azután sorban előkerült a többi szereplő, ezek egymáshoz való viszonya, konfliktusai, és közben szinte észrevétlenül kialakult a dráma egész cselekménye. Én közben állandóan feltettem a kérdéseimet, afféle ördög ügyvédje módjára, és mintegy rákényszeríttem Illyést, hogy a tisztátalan pontokat tisztázza magának, és az esetleg adódó dramaturgiai gyöngéket a lehetőségekhez képest megoldja. Mindennek fő célja az volt, hogy a dramaturgiai, színpadi kifogásokat ne akkor kelljen emelni, mikor a darab már elkészült, ne akkor kelljen farigcsálni, átszerkeszteni, átírni, hanem jó előre felvetni azokat a kérdéseket, amelyek tisztázását az írótól várjuk, aztán ha kész, „take it or leave it”, fogadd el, vagy add vissza, de a próbákra csak legfeljebb húzások vagy apróbb javítások maradhassanak. Ez a módszer nekem magamnak is idegen volt, a megvalósításához bizalomra volt szükség, nemcsak a színház részéről, de az író részéről is, és hálás voltam a színháznak a bizalomért, de döntően Illyésnek, hogy vállalta, sőt — mint aztán azok az írók is, akiknek később dramaturgjuk lehettem — megkedvelte a munkának ezt a formáját.

Ezek a beszélgetések meglehetősen kötetlenek és gyakran általánosak voltak. Általánosak abban az értelemben, hogy nemcsak a darabra vonatkoztak, hanem világpolitikára, irodalomra, ételekre, emberekre, ahogy jött. A középpontban természetesen a darab alapkérdései, később a részletkérdései is voltak. Eközben Illyés mindent feljegyzett, ami a darabra vonatkozott. De mikor egy ízben kitűnt, hogy valamit elmulasztott feljegyezni, amit pedig ő fontosnak tartott, arra kért, foglaljam össze én is írásban a legfontosabbakat. Megtettem.

Ettől fogva ő a dramaturgiai megbeszéléseken állandóan jegyzett, én soha. De mikor már a részletes vázlatnál tartott, egy-egy szakasz vagy felvonás végén kérésére én emlékeztetőül összegeztem a megbeszéléteket. Ez a folyamat mindvégig állandósult. Más írónak ezt soha meg nem tettem, nem is kérték.

Magától értetődik, ezekben a beszélgetésekben nem lehetett kikerülni elvi, dramaturgiai kérdések megtárgyalását sem, hogy például a darab elején miért nem kell mindent elmesélni, hogy ne nézzük le a közönséget, hogy hogyan lehet nélkülözni az „informationscene”-t, a csak tájékoztatásul szolgáló jeleneteket és más hasonló dramaturgiai dogmák problémáit. Nagyon érdekelté őt a színpadnak az írott szöveghez való viszonya. Ezeket többnyire a színházi tapasztalataimból kellett illusztrálnom. Kétszer is elmondatta velem (másodszer egy vendége kedvéért) egyik színházi tapasztalatomat, amelyet akkor szereztem, mikor még sejtelmem sem volt róla, hogy valaha színházhoz kerülök, arról, hogy a színpad hogyan tud elmélyíteni egy jellemet vagy egy konfliktust. Példaként megpróbálom ezt itt tőlem telhető rövidséggel felidézni. 1945-ben a Nemzeti Színház az Andrássy úti Kamaraszínházban a *Viharos alkonyat* bemutatására készült. Úgy tudom, ez volt a Nemzeti első szovjetdráma-bemutatója. Én a Szabadság szerkesztőségében dolgoztam, nekünk volt telefonunk, és a pártközpontból gyakran rajtunk keresztül üzentek Major Tamásnak. Én tizenegy órakor végeztem a lapnál, megkértek, úgyis arra megyek haza, szóljak be a Kamaraszínházba Majornak, hogy ekkor és ekkor várják a pártközpontban. Útközben bementem a színházba, a próba folyt, Major a színpadon volt, Polezsájev professzort játszotta. A nézőtérén Gellért Endre, valószínű, első rendezése volt, mellette a véletlenül éppen Pesten tartózkodó, bécsi állomáshelyű szovjet frontszínház rendezője mint alkalmi tanácsadó, Almasov (remélem, jól emlékszem a nevére). Gellért intett, hogy üljek le, várjam meg a szünetet, míg Major lejöhet a színpadról. Azt a jelenetet próbálták, mikor egy matróz — Peti Sándor játszotta — az éhező Péterváron akkor komoly ajándéknak számító heringsomagot hozott a professzornak. A professzornál éppen ott volt a tanársegédje, egy „eszer” (vagy mensevik?) úri fiú, a matróz neki is nyújtott belőle, de a tanársegéd — Ungvári László játszotta — büdösnek találta a heringet, és elhárította. Ekkor Almasov sügött valamit a tolmácsnak, az továbbította Gellértnek, mire Gellért leállította a próbát. Almasovnak az volt a megjegyzése, hogy az a hering a tanársegédnek nem azért büdös, mert hering, hanem azért, mert egy bolsevik hozta. No hiszen, gondoltam, hogy lehet azt tudni, hogy mit gondol magában a tanársegéd, ha egyszer nincs a szövegében. Ungvári azonban egy pillanatra sem ütközött meg az instrukción, nem találta képtelennek. „Értem”, mondta, én meg kíváncsian vártam, hogyan fordítja ezt le a saját színésznyelvére. Úgy, hogy amikor Peti feléje nyújtotta a heringet, most már egyáltalán nem fintorította el az orrát. Hátralépett, tehát nem is érezhette a szagát, és hűvösen, barátságtalan arccal mondta, hogy köszöni, büdös. Nem volt szükség más szövegre.

A darab alapgondolatáról szóló beszélgetések természetesen a fanatizmus és az eretnokség jelenségei körül forogtak. Az eszmei fanatizmus Illyést már a *Lélekbúvár* óta izgatta. A *Lélekbúvár*, mint szó volt róla, ennek az ideológiai fanatizmusnak csupán egyik esete volt. Véletlen összeesés, hogy a *Tiszták* bemutatója előtt — éppen Illyéséknél voltam — felkereste a kaposvári színház, hogy engedélyezze a *Lélekbúvár* műsorra tűzését. Illyés hozzájárult, de mikor a kaposváriak elmentek, megjegyezte, hogy egyszer szeretné ezt a darabját némiképp átdolgozni, kiszélesíteni az érvényességét, erről majd annak idején konzultálni akar velem. A fanatizmussal kapcsolatban természetesen a legtöbb szó az eretnokség fogalmáról esett. Akárhogy is nézzük, valahogyan ez az emberi szellem

egyik legcinikusabb fogalma. Az uralmon lévő eszme szempontjából minden „másként gondolkodás” eretnokség. Ha véletlenül a „másként” kerül uralomra, akkor a legtöbbször az előző lesz eretnokség. Helyzet kérdése az egész. Erről a „helyzetről” nekem egy furcsaság jutott eszembe. El is mondtam. Lenkei volt a Vígszínház igazgatója. Korábban felajánlották neki a minisztériumban a színházi főosztály vezetését, de mint mondta, ő inkább a Vígszínház igazgatóságát választotta. (Előzőleg a Film Színház Muzsika főszerkesztője volt.) Egyszer a méregtől pislogva fakadt ki nekem, hogy egy nyálas minisztériumi ifjonc, a színházunk új minisztériumi előadója, a javaslatait úgy pöckölte le, mint valami pihét a kabátjáról, őt ilyen meg olyan elhajlónak bélyegezve. Ha elfogadta volna a minisztériumi ajánlatot, most ő pöckölhetné le az ifjút, megvalósíthatná a javaslatokat, amelyek akkor nem volnának elhajlások, és az ifjont bélyegezhetné most ennek vagy annak. Illyés ezért azt vallotta, hogy a fanatizmus ellen, az eretnokség fogalma ellen nincs más gyógymód, mint az emberi szellem szabadsága, amely elméleti kardokkal, nyílt vitákban küzd egy emberséges álláspont érvényesüléséért. Ennek akkor számára éppen időszerűséget adott a Nemzetközi PEN Klub mentoni közgyűlése is. Illyés elmondta, hogy a magyar szervezet igyekezett meggyőzni, tekintsenek el az igen népszerű, de szocializmusellenesnek tartott elnökjelölt megbélyegzésétől. Azt hitte, sikerült. De nem, Mentonban a magyar delegáció — a kapott utasítás szerint — Pierre-Emmanuel ellen szavazott. Kivéve Illyést.

Mikor a dráma, a *Tiszták* nyelve szóba került (hogy a dialógusokat ne bicska faragja, hanem balta), Illyés megemlítette, hogy ő a francia íróktól tanult magyarul. Egyszer Kosztolányi megkérdezte tőle, kitől tanult magyarul, Illyés azt felelte, hogy Jules Renard-tól. Mikor engem ő kérdezett, én sem mondtam, hogy nem tanultam Homérosztól vagy akár Xenophóntól is, de igazán legtöbbet magyarul éppen attól a Pázmány Pétertől tanultam, akinek magának sok „szent gondja” volt saját eretnekeivel. Megszívleltem ugyan én is Goethe mondatát: „Wer fremde Sprachen nicht kennt, weiss nichts von seiner eigenen”, hogy aki nem ismer idegen nyelveket, az semmit sem tud a saját nyelvéről; Pázmány nyelve, kifejezőmódja azonban nagy hatással volt rám. De már ifjúkoromban is óvatosan elválasztottam a nemes erkölcsi vagy akár politikai természetű gondolatait, s bizony nem mindig jó értelműen jezsuita, néha már-már dominikánus gondolataitól. Egyik ilyen gondolata éppen idevágott. Azt írja például a *Kalauzban*: „A tévelygés pedig akármilyen kicsiny légyen is, olyan, mint az ék, melynek hegye vékony, és mikor a fába ütik, nem nagy hasadást szerez; de mennél tovább verik, annál nagyobb nyílást hágy: és végre akármely öreg gerendát kettéhasít.” Ha nem egyházi eretnokség veszélyességéről volna szó, hanem politikairól, akár Sztálin vagy Zsdanov vagy a *Tiszták* Pierre-Amielje is mondhatta volna. Csak nem ilyen szép magyar nyelven.

A szigorúan szakmai, dramaturgiai kérdéseken kívül ilyesfélék voltak azok a témák, amelyek ezekben a beszélgetésekben szóba kerültek. Hogy milyen volt a hangjuk? Természetesen nem mindig súlyos vagy nagyon fontos dolgokról volt szó, néha derűs, könnyed vagy akár frivol témák is előkerültek, de valahogy a beszélgetés mindig húsz centiméterrel a föld felett lebegett, ezért soha nem piszkolódott be, másrészt mindig volt valami Illyés tartotta színvonaluk és derűjükben is méltóságuk. Magánügyekről csak nagyon módjával, tartózkodón, szemérmesen esett szó. A szemérmesség nem jelentette azt, mintha nem tudna mindent az emberi élet, az emberi kapcsolatok legbensőbb szféráiról is. Néha elképesztett, milyen témákat hozott szóba, olyanokat, amikről azt képzeltem, hogy ilyenekről csak én tudhatok, ő nem. Irántam a hangja mindig kicsit ironi-

kus volt, ez mindig jó módszer az érzelmesség elkerülésére. Pedig egyre inkább úgy éreztem, hogy szívesen beszélget velem. Míg a darabot írta, soha nem hívtam fel, nem kérdeztem, hol tart, mikor lesz kész. Ő, mint említettem, gyakran nyilatkozta, hogy én kisajtolom belőle a darabokat, de ez is szemérmességének megnyilatkozása lehetett, vagy talán az én érdememet akarta növelni. Mikor egy résszel elkészült, és meg akarta mutatni, felhívott. Felolvasta az elkészült jelenetet, jeleneteket vagy felvonást. Őszintén szólva én nem nagyon szeretem, ha az író felolvassa a darabját. Tapasztalatom szerint ez mindig csaloéka fényt vet a műre. Felolvassa — hacsak az író nem „szaval” — minden darab jobb, mint olvasva, nem is beszélve arról, hogy színpadon aztán mennyivel harsányabban jelentkeznek a gyengék. Ezért Illyésnek is csak azt tudtam ígérni, hogy legfeljebb néhány benyomásomat tudom elmondani, valódi véleményt csak akkor, ha majd írásban megkapom. Ezt ő tudomásul is vette, de azt mondta, neki ezek az ad hoc impressziók is hasznosak, mert őszinték. Őszinteség. Hű, de melegem lett ettől a szótól!

Az Illyéssel való munkának, de az egész vele való érintkezésnek egyik gyönyörűségét az jelentette, hogy Illyés kitűnő emberismerő volt. Láttam rajta, hogy mindig pontosan tudja, mit gondolok, mire tartsa az esetleges udvariasságot vagy éppen udvariaskodást. Egy szót sem szólt miatta, de lassan kiderült, hogy nem érdemes köntörfalazni, kerülgetni az igazságot, kialakult az érintkezésben a felnőtt emberek őszintesége, hogy bármilyen választékosan, de teljes nyíltsággal tudtunk egymással beszélni, hiszen úgymint tudtuk egymásról, mit gondolunk. Persze elsősorban a darabról szólva volt ennek fontossága, mert nem kellett a véleményemet körülírni, udvarias csomagolásban tapintatossá tenni, és ez nagyon lerövidítette a lényegre vonatkozó tárgyalást. Egy olyan világban, amelyben — valljuk be — nem kevésszer eszünkbe juthatott Molière Don Juanja: „L'hypocrisie est un vice à la mode et chaque vice à la mode passe pour vertu”, vagyis Illyés fordításában: „A képmutatás divatos bűn, és minden divatos bűn erényszámba megy.” Ez számomra durantei jellemnevelő iskola lett. Kezdetben, míg meg nem szoktam, bizony az is megesett, hogy elszaladt velem a ló. Mint említettem, akkoriban a Malomtóba jártam dolgozni. A szokásos Lukács fürdői úszása után Illyés is be szokott nézni, most már azért is, mert ott talált. Egy alkalommal a vendégkönyvet is aláírták velünk, más alkalommal egy férfi, nem emlékszem, bemutatkozott-e, megmutatott egy rajzlapot: tárgyalás közben lerajzolt bennünket. Egyik nap Illyés a fürdő után bejött, hogy megmutassa az „Albigensek” most reggel írt egy újabb jelenetét. (Akkor még ezen az ideiglenes címen emlegette, Szokolay Sándor, a későbbi előadás zeneszerzője az „Isten segítséget kér” címet ajánlotta, végül azonban Illyés a *Tisztákat* választotta, ami a katórok eredeti nevének, a görög katharosznak vagy kathereiosznak fordítása.) A részlet, amelyet mutatott, Perella katór várúr lányának és a francia lovagnak szerelmi kettőse volt. Én a részletet, megírásának minden szépsége mellett, túl érzelmesnek, már-már régimódinak éreztem. „Ez Courts-Mahler, csak persze Illyés Gyula tollával írva”, szaladt ki belőlem — és rögtön elállt a lélegzetem. Illyés rám nézett, de a szeme sem rebent. „Nem mondom, jókat mondasz.” Kézbe fogta az írást, újra elolvasta, láttam, most már kritikus szemmel. „No, jó, meglátom. Lehet, hogy újraírom.” Annyi haszna azért lett ezeknek a kezdeti kisiklásoknak, hogy később mindig, ha valamilyen résznek nagyon örültem, megjegyezte ugyan: „Csak azért dicséred, hogy biztass”, de tudtam, hogy jólesik neki, mert biztos lehetett benne, hogy a tetszés őszinte.

Magától értetődik, az őszinteségnek ezt a nyers, a megbeszélést lerövidítő formáját csak négy szemközt használtam. Ízlésem is tiltotta, hogy ezt a más sze-

mében tapintatlanságnak tetsző hangot bárki más jelenlétében megüsem. Kezdeti beszélgetésünk rítusa az volt, hogy mikor nekiültünk, Flóra asszony behozott kávé és egy kis kvaterkázásra való bort. Illyés néha megjegyezte, hogy saját termés. Később, ahogyan az orvosoknak egyre több kényszerű beleszólása lett Illyés életvitelébe, Illyés már nem ihatott bort, akkor én sem kértem belőle. Még később már kávé sem ivott, azt én igen, mert úgy éreztem, segít az élénkség és a barátságos, meleg hangulat fenntartásához is. Dohányozni, mikor én megismertem, Illyés már nem dohányzott, én meg sohasem voltam dohányos. Aki a házastársi kapcsolatot a modern sajtóból vagy akár az irodalomból ismeri, az el sem tudja képzelni, mit jelentett Illyésnek — az én szerénytelen tanúságom szerint is — a szeretetnek, a gondoskodásnak, a tapintatnak, a morális tisztaságnak az az atmoszférája, amelyet Flóra asszony ott teremtett. Mikor tárgyalásaink kezdetekor behozta a tálcán a kávé, bort, egy kis száraz harapnivalót, alkalomadtán egy kis süteményt, letette, és magunkra hagyott. Aztán mikor a szakmai részt befejeztük, ő is bejött, és részt vett a további beszélgetésben. Egy alkalommal közben is bejött, talán hogy valami telefonról beszámoljon. Leült, és elmondta. Mikor befejezte, én folytattam a felolvasott szövegről az észrevételeimet, de természetesen alkalmazkodva ahhoz, hogy nem vagyunk négyszemközt. Illyés rám nézett, aztán Flóra asszonyhoz fordult: „Maga most menjen ki, ez nekem itt fogalmaz!”

Lassan nem lehetett nem érezni, hogy Illyésnek jót tesz ez a munka. Ennek a tavaszi munkának a vége felé járva, egy alkalommal megköszönte, hogy ilyen jó hatással vagyok rá, nekem tulajdonította, hogy a szokásos tavaszi depressziót és a vele járó pesszimizmust kevésbé érzi. Később ezt Flóra asszony is többször megerősítette. Nagyon örültem neki, ennek kifejezése volt a dedikáció is, amellyel április végén Illyés a *Kháron ladikján* frissen megjelent példányát átnyújtotta. Ezzel azonban majdnem megszégyenültem. Néhány nap múlva, mikor újra nála jártam, megbeszéltük az aznapi soron levőket. A *Kháron ladikjánt* és nem említettem, eszembe sem jutott, hogy érdekelheti az én véleményem, mikor körülötte olyan sok az irodalomértő barát. Én nem tartottam (s tartom) magam irodalmi szakértőnek, az egyetemen soha nem hallgattam irodalmat vagy nyelvészetet, arra meg nem is gondoltam, hogy a könyvhöz személyes közöm lehet. Míg végül ő maga hozta szóba a *Kháron ladikjánt*, és meghökkenve vettem észre, hogy mintegy megbántódott, amiért nem szóltam róla, netán el sem olvastam. Természetesen azonnal részletesen elmondtam a benyomásaimat.

A darab a nyár végére elkészült.